

УДК 395«18/19»(477)

Мазуркевич О.П. – *пошукувач КНУКіМ*

ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ ТРАДИЦІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ТА ЇХ ВИЯВ У ЕТИКЕТНИХ ЖЕСТАХ

Етнічні стереотипи поведінки, виявляючись через етнічну знаковість, складають систему кодування, різну в різних народів і відіграють важливу роль етнічних визначників та міжетнічних розмежувальників. «...Навіть такі суто фізіологічні явища, як пологи, статевий акт чи кашель у різних етнічних середовищах здійснюються по-різному, відзначає А.Пономарьов. – Тим більш помітні етнічні відмінності в тому, як люди вдягаються, як вони їдять, вітають один одного, прощаються, дякують, знайомляться, як вони при цьому жестикулюють, яка їхня міміка...» [14].

Традиційним культурам властиве переважання саме візуальних засобів спілкування над іншими. Основу ритуальної поведінки складає мова значимих жестів і дій. До цього акціонального коду ритуалу прилаштовуються інші коди – вербальний і предметний. Вторинність словесних текстів засвідчує вже те, що в деяких ритуалах (а також етичних ситуаціях) взагалі передбачалося тільки мовчання, а словесні тексти зводилися до вигуків – закликів божества.

Мовою жестів, поз, мімікою, особливим поводженням із речами передається в ритуалі найзначиміша інформація, що має ключове значення для соціуму [2]. Важливу роль в етикеті відіграє жест, який поряд із мімікою, позами та іншими виразними рухами людини становить суттєвий пласт етнічної культури. Відмінність етнічного жесту від звичайного руху полягає в тому, що він має знаковий характер. Лише в тому випадку, коли певному рухові приписується символічне значення, він набуває статусу жеста. Ритуальний і етикетний жест завжди має комунікативну спрямованість – він звернений до конкретної людини (при вітанні, прощанні), вищої сутності тощо.

Одним із найдавніших жестів, зафіксованих в іконографії, є жест адорації (молитви), коли обидві руки витягуються в напрямі до Бога чи об'єкта поклоніння. З піднесеними руками у християнській іконографії зображувалась Богоматір Оранта, зокрема, в наддівтарній частині Софії Київської. Однак виток цього жесту – дохристиянські, тому починаючи з XVIII-IX ст. образ Оранти у християнській іконографії став замінюватися образом Богоматері з розкритими перед грудьми руками. «Цим жестом, відзначає Н.Кондаков, – християнське мистецтво відмежувалося від античної спадщини жестів у мистецтві, а Візантія створила образ Богоматері й разом душевного почуття, що спричинило згодом розробку душевних рухів релігії» [9]. Жест адорації, втім, зберігся в народному мистецтві: на українських рушниках із піднесеними руками досі зображують вищу жіночу сутність – Землю – Матір чи Березиню.

У комунікативній поведінці важливу роль відіграють жести рук, символіка яких відбиває давні архаїчні уявлення. Так, архаїчний характер має знак руки як символ влади, високого соціального становища, що реалізувався в так званих маєстатних жестах і відповідних словесних формулах: «Все в руках Божих». «Під високу руку» (князя, отамана тощо), «Моя права рука» (про не замінного працівника).

Важливе значення в поведінці людини має фізичний контакт – дотик є способом передачі як позитивних, так і негативних впливів. Згідно з народними уявленнями, дотиком можна зцілити чи передати негативну енергію, хворобу, що зумовило як сувору регламентацію фізичних контактів, передовсім із чужими людьми, так і їх ритуалізацію. У традиційній культурі багатьох народів заборонялося рукостискання між чоловіками й жінками. Поширення цього табу пов'язане з уявленнями про те, що через потиск руки може бути переданий сексуальний поклик. У східних слов'ян рукостискання хлопця і дівчини могло мати значення любовного жеста. Так, в українській традиційній культурі право

тримати дівчину за руку парубок здобував тільки після того, як освідчився їй у коханні, після офіційних заручин (звідси й сама назва обряду – заручини). У XIX ст. на теренах білоруської традиційної культури цей жест мав навіть спеціальну назву: «Вони (хлопець і дівчина – О.М.) непомітно потискують одне одному руки, – відзначає М.Довнар-Запольський у праці «Заметки по белорусской этнографии» – і цей потиск, що зветься «подаванням», рівносильний запряганню в коханні» [5].

У Московії XVI ст. заборонялося братися за руки під час виконання хороводів, оскільки дотик рук трактували як «средство к сладострастию» [3]. В українських хороводах дотик рук не заборонявся. Так, під час купальських ігор «...гуртуються хлопці й дівчата так, що кожний хлопець бере за руку «свою» дівчину, стають у коло навколо багаття, йдуть за сонцем і співають купальських хороводних пісень» [8]. Під час купальських ігор парубки й дівчата також попарно стрибали через вогонь. Описуючи ці та інші молодіжні ігри, С.Килимник підкреслює, що парубок брав за руку тільки «свою» дівчину, отже, цей жест символізував вияв прихильності, обопільної симпатії [8]. попри суворість традиційних стереотипів сегрегації статей, тобто, уникання демонстрації жестів близькості, в умовах соціального й економічного розвитку вони трансформувалися. Так, досить рано, вже в XVII-XVIII ст. в українській народній хореографії хлопці могли брати дівчат за руки, торкатися плечей, талії, поширювались парні танці, чого не було в етнічному середовищі у більш ранні періоди [14].

В етикетному жесті рукостискання розрізняються кілька суттєвих моментів, а саме: чи тиснуть руку особі протилежної статі, хто першим подає руку – старший чи молодший, чи всім присутнім слід тиснути руку. Має значення також емоційне забарвлення і техніка виконання цього жесту [2]. Рукостискання в українській традиційній культурі XIX – початку XX ст. було характерне переважно для чоловіків. Першим подавав руку старший за віком чи соціальним статусом. Утримувались від рукостискання при зустрічах із малознайомими людьми, а також при постійному спілкуванні. Жест рукостискання означав завершення якоїсь торгової угоди й побутував під час ярмаркувань. Таке ж значення мало «биття по руках» – воно мовби узаконювало непорушність угоди.

Рукобиттям, що мало силу закону, започатковувались в Україні весільні церемонії. Так, на Чернігівщині, «злагодивши справу», батьки молодих «били по руках» й разом молилися [11]. У весільній обрядовості українців руки молодих з'єднували над короваем, що означало «клятву на хлібові», який у землеробських народів вважався святим і засвідчував непорушність шлюбу. Ритуальний характер рукостискання і в російській весільній традиції підкреслювався тим, що руку подавали через стіл над короваем. Так, у Ярославській губернії сват тричі переносив коровай через руки батьків молодого й молодої, потім ламав його й давав кожному батькові по шматкові [4; 218]. Після рукостискання чи рукобиття, що мало сакральне значення клятви, рішення вже не можна було переглядати.

Своєрідністю відзначалося рукостискання у двірцевому етикеті московських царів XVI-XVII ст. Його практикували тільки при зустрічах з іноземними послами, трактуючи як знак «царської милості». Власне це було не рукостискання у звичному сенсі, – послам дозволялося тільки «потримати» царську руку. Датських послів у 1602 році попереджали, щоб вони тиснули руку царя «по-російськи, слабенько, а не так сильно, як це роблять німці» [5].

Рукостискання зберігало сакральний символічний сенс у ритуальних ситуаціях (весілля), паралельно побутуючи в повсякденних етикетних стосунках. Перехід рукостискання зі сфери сакральних жестів у практику повсякденного спілкування означав, з одного боку, підвищення статусу етикетного спілкування, певну сакралізацію побутових стосунків між людьми, а з іншого – розширення демократичних начал у сфері спілкування, оскільки рукостискання – «жест рівних» [2]. Значимість цього жесту підсилювалась, якщо він виконувався двома руками, хоч міг бути зроблений і однією. Так, двома руками підносила молода рушники; двома руками на рушнику подавали хліб при зустрічі дорогих

гостей. Обов'язково двома руками слід було розламувати хліб у ритуальних ситуаціях, хоч у побутових його різали (краяли). Двома руками тисли руку особливо шанованого чоловіка.

Жести двома руками могли виявляти й різні емоційні стани. Так, «ударити в поли» в середовищі українського жіноцтва могло означати і здивування, і розгубленість, і відчай, і радість. Таку ж широку семантику мало сплескування руками: цей жест використовувався у слов'янській традиції як вияв радості при добрій звістці, так і вияв скорботи при звістці про якесь нещастя, смерть тощо.

Етикетний поцілунок виник на основі ритуального, до певної міри увібравши його міфологічну семантику. Ритуальний та етикетні поцілунки мають підкреслено асексуальний характер на відміну від любовного. Сфера їх використання досить широка – від комунікативних ситуацій, пов'язаних із закріпленням родинних відносин – шлюбів, кумівства, братання, посестринства тощо до поцілунків під час зустрічей, прощань. В етикетній практиці східних слов'ян поцілунок використовувався досить часто. У російському «Домострої» детально описано навіть техніку ритуального поцілунку «о Христе» (уривок цього тексту наводимо в оригіналі): «...Аще с кем о Христе целование сотворите, також дух в себе удержав, поцеловатись, а губами плюскати; поразсуди: человеческие немощи, нечувственаго духа гнушаемся чесночного, хмелного, болного и всякого смрада, коль мерско Господеви наш см рад, и обоняние – сего ради со опасением творити» [6]. Ці рекомендації зберігали свою активність і в різних етикетних ситуаціях, характерних для російської традиційної культури. Так, за свідченням А.Олеарія, у XV-XVII ст. в Московії існував навіть спеціальний «поцілунковий обряд» («поцелуйный обряд»), що здійснювався при прийомі особливо шанованого гостя. Сенс обряду полягав у тому, що господар наказував святково вбраній дружині вийти до гостя і подати йому чарку горілки, попередньо відпивши ковток. При цьому гостеві було дозволено поцілувати хазяйку в уста. Коротким виходом і цілуванням чужого чоловіка обмежувалась її участь у застіллі [13; 205]. Вважалося, що поцілунок у такому сенсі має виключно етикетне, символічне значення, служачи тільки виявом високої поваги до гостя.

Привітальний поцілунок у вуста, характерний для українців, є виявом доброзичливості, дружнього єднання. Вітальні поцілунки виконувались в Україні різними способами: поцілунок у вуста був знаком особливої прихильності; у щоки – вираженням звичайної приязні. Так само різну семантику мали поцілунки шанобливості: поцілунки в руку означали високий ступінь поваги; поцілунки в голову, плече, ноги були знаком підкорення. В Україні було узвичаєне цілування рук старим людям. Це робилося з особливою шанобливістю. За свідченням польського етнографа Е.Руліковського, коли селянська дитина хотіла поцілувати руку батькам чи комусь із старших людей, вона брала руку двома своїми руками й цілувала її зверху [16; 126]. Поцілунками обмінювались за столом при передачі чарки: рівні цілувались в уста, молодший приймаючи чарку від старшого, цілував його в руку [1]. У повісті І.Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки» описано цілий спектр етикетних поцілунків. Так, після заручин академіста Балабухи й Олесі «старі й молоді перецілувались і посідали, неначе після важкої праці» [12]; дяк Моссаковський цілує руку своїй обраниці Онисі, а дівчина, у відповідь, нахилившись, поцілувала його в щоку [12]. Герої повісті І.Нечуя-Левицького – чоловіки, як правило, цілували руки жінкам, а жінки цілувались між собою. Звичаї Надросся, описані І.Нечуєм-Левицьким, були характерні для всієї Наддніпрянщини. Дещо інший, ускладнений етикет привітання, що включав поцілунки, побутовув на Наддніпрянщині: поздоровивши один одного зі святом, гість і господар цілували один одного руки, якщо вони вважались рівними; в іншому випадку молодший цілував руку старшому, котрий дякував, сказавши «спасибі». Характерною особливістю цієї церемонії було те, що вона повторювалася незалежно від віку і статі, охоплюючи всіх присутніх. Коли виконанню обов'язкових дій етикетного вітання заважав стіл, обмежувались подаванням рук, після чого «обидва цілують свою власну руку (два пальці: вказівний і крайній-сусідній), і, поцілувавши, прикладають ще до лоба» [10]. Вірогідно, в цьому

українському етикетному звичаї відбилися окремі риси етикетного поцілунку, що побутував у молдаванів (прикладання двох пальців до лоба), хоч на ґрунті молдавської етнокультури руку старшим цілували двічі – зверху і в долоню, що не було узвичаєно в Україні [7].

Цілування рук і ніг було відоме в давнину у європейських народів, однак в добу пізнього середньовіччя сфера його побутування звузилася, обмежуючись цілуванням лише рук у священників та жінок. На Сході, зокрема, у турків та арабських народів цілування в ногу було поширеним і в ХІХ ст. Звичай цілування в ногу побутував і в російській традиційній культурі: «У Росії, як і на Сході, тим, хто був особливо шанований, цілували руку чи навіть ногу» [2]. У Росії також був поширений поцілунок у плече та голову як вияв соціальної нерівності в етикетних ситуаціях: нижчий за соціальним статусом чоловік міг поцілувати вищого у плече, а вищий нижчого – в голову [2].

Поцілунками обмінювалися при прощанні. В цій ситуації значення поцілунку змінювалося: він символізував, мовби, взаємне прощення оскільки прощення і прощання в народній свідомості ототожнювалися. У східних слов'ян існував спеціальний обряд прощення: на Прощену неділю напередодні Великого посту люди відвідували рідню і знайомих, цілувалися, в такий спосіб мовби спокутуючи гріхи й навзаєм «відпускаючи» гріхи [14]. Поцілунки з таким же символічним значенням використовувалися при прощанні з померлим. У традиційній культурі українців було узвичаєно цілувати небіжчика в лоб. У росіян та в деяких інших народів цілували покійника в губи, що відображало несхожі уявлення про смерть і потойбічне життя.

Характерною відмінністю поцілунків українців як виявів доброзичливості від поцілунків західноєвропейських народів було те, що вони ґрунтувалися більш на любовних взаєминах, ніж на ритуальних, були менш християнізовані, хоч і ввібрали міфо-поетичну символіку властиву народній культурі. Вітальні і прощальні поцілунки в Україні мають регіональну специфіку, що визначає ступінь їх ритуалізації. У західних регіонах, де вплив церкви був сильніший, поцілунки стали більш християнізованими і в основному концентрувалися на зовнішніх формах виявлення, на відміну від поцілунків у східних регіонах, де вони «зберегли більш глибинні, дохристиянські риси і більшою мірою відтворювали власне між особові стосунки» [14].

Список використаної літератури

1. *Архив Географич. общества России* / СПб. – Р. 30, оп. 1. ед. хр. 23, л. 24.
2. *Байбурин А.К.* У истоков этикета / Байбурин А.К., Топорков А.Л. – Л.: Наука, 1990. – 165 с.
3. *Бухов Д. фон.* Начало и возвышение Московии / Д.Бухов // Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1876. – Кн. 4.
4. *Даль В.* Пословицы русского народа / В.Даль. – М.: Наука, 1984. – Т. 1.
5. *Довнар-Запольский Н.* Заметки по белорусской этнографии / Н.Довнар-Запольский // Живая старина. – 1983. – Вып. 2.
6. *Домострой* // Памятники литературы Древней Руси. – Середина ХVІ в. – М.: Наука, 1985.
7. *Зеленин Д.К.* Описание рукописей Ученого архива Импер. русского географ. общества / Д.К. Зеленин. – Петроград, 1915. – Вып. 2.
8. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / С.Килимник. – Кн. 11. – К.: Обереги, 1994. – 528 с.
9. *Кондаков Н.П.* Иконография Богоматери / Н.П. Кондаков. – СПб., 1915. – Т. 2.
10. *Кульчицкий С.О.* О суевериях, обычаях, повериях и приметах жителей села Ставучан Хотинского уезда / С.О. Кульчицкий // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1873. – № 17. – С. 627-628.
11. *Литвинова-Бартош П.* Весільні обряди і звичаї у Чернігівщині / П.Литвинова-Бартош // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. 3.

12. *Нечуй-Левицький І.* Старосвітські батюшки та матушки / І.Нечуй-Левицький: Твори в 2-х т. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 280-543.
13. *Олеарий А.* Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно / А.Олеарий. – СПб., 1906.
14. *Пономарьов А.П.* Традиційно-побутова культура: Побутовий етикет / А. П. Пономарьов // Історія української культури: У 5-ти т. – Т. 3 / Передм. В.А. Смолія. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 1161-1181.
15. *Юзефович Л.А.* «Как в посольских обичаях ведется...» / Л.А. Юзефович. – М.: Наука, 1988.
16. *Rulikowski E.* Zapiski etnograficzne z Ukrainy // Zbiór wiadomości do antropologii Krajowej. – Krakow, 1879 – Т. 3. – Dz. 3.

Резюме

Розглядається специфіка виявлення етнічних стереотипів традиційного спілкування та їх вияв у етикетних жестах українців.

Ключові слова: етнічні стереотипи поведінки, спілкування, етикетні жести, українці.

Summary

Mazurkevich O. Ethnic stereotypes of traditional intercourse but their display in gestures

The specific of exposure of ethnic stereotypes of traditional intercourse and their display are examined in the gestures of Ukrainians.

Key words: ethnic stereotypes of behavior, intercourse, gestures, Ukrainians.

Надійшла до редакції 30.11.2012 р.